

Харизма і трансформаційне лідерство в нових незалежних державах

Максим Розумний,
доктор політичних наук,
професор,
Київський столичний університет
ім. Бориса Грінченка

Maksym Rozumny,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Kyiv Metropolitan University
named after Borys Grinchenko

ORCID 0000-0001-9930-2989
rozumnyi@gmail.com

Анотація. Статтю присвячено проблемі харизматичної легітимації влади в посткомуністичних країнах. Становлення нових незалежних держав, формування владних інституцій, запровадження демократичних норм і принципів у політичний процес створили умови для реалізації того типу політичного лідерства, який називають харизматичним. Визначення харизматичного лідерства та його основні характеристики було запропоновано Максом Вебером, чий концепції дали початок теорії політичної харизми. У статті проаналізовані положення, що були висунуті

в рамках т. зв. функціонального підходу до вивчення явища харизми. Згідно з цим підходом, харизматичне лідерство виконує важливу функцію заснування нової форми соціального порядку, що є особливо важливо, коли створюються нові держави та формується національна самосвідомість.

У статті проаналізовано актуалізацію запиту на харизматичне лідерство в умовах кризи легітимності комуністичної системи в СРСР, а також еволюцію харизматичного лідерства останнього керівника союзної держави та перших керівників нових незалежних держав. Труднощі становлення нового державного утворення формують запит на одноосібну владу і авторитарний спосіб прийняття суспільно важливих рішень.

За цих умов нестабільність і нерозвиненість демократичних інститутів у пострадянських країнах створили сприятливі умови для утвердження авторитарної моделі правління, свідченням чого є поширення явища президенціалізму на пострадянському просторі. Порівняльний аналіз стилю керівництва та засобів підтримання власної легітимності президентів Російської Федерації, Республіки Білорусі та України виявив особливості політичної культури, що сформувалася в цих країнах під дією низки чинників історичного, політичного та культурного характеру. У статті висновується, що визначальне значення для еволюції харизматичного лідерства має процес рутинізації харизми, який дозволяє конвертувати високу міру довіри до лідера і мобілізацію його прихильників на початковому етапі суспільних трансформацій у стабільні інститути, цінності та практики, що стають основою національної державності у її властивих політичних формах.

Ключові слова: харизма, лідерство, нові незалежні держави, авторитаризм.

Charisma and Transformational Leadership in Newly Independent States

Abstract. The article is devoted to the problem of charismatic legitimation of power in post-communist countries. The emergence of newly independent states, the formation of power institutions, and the introduction of democratic norms and principles into the political process became the conditions for implementing the type of political leadership called charismatic. The definition of charismatic leadership and its main characteristics were proposed by Max Weber, whose concepts gave rise to the theory of political charisma. The article analyzes the provisions put forward within the framework of the so-called functional approach to studying the phenomenon of charisma. According to this approach, charismatic leadership performs an important function of establishing a new form of social order, which is especially important in creating new states and forming national identity.

The article analyzes the actualization of the demand for charismatic leadership in the conditions of the communist system's legitimacy crisis in the USSR, as well as the evolution of charismatic leadership among the last leader of the union state and the first leaders of the new independent states. The difficulties of forming a new state form a demand for sole power and an authoritarian way of making socially important decisions.

Under these conditions, the instability and underdevelopment of democratic institutions in post-Soviet countries have created favorable conditions for establishing an authoritarian model of government, as evidenced by the spread of the phenomenon of presidentialism in the post-Soviet space. A comparative analysis of the leadership style and means of maintaining the legitimacy of the presidents of the Russian Federation, the Republic of Belarus, and Ukraine has revealed the peculiarities of the political culture that was formed in these countries under the influence of several factors of a historical, political and cultural nature. The article concludes that the process of the routinization of charisma is of decisive importance for the evolution of charismatic leadership, which allows converting a high degree of trust in the leader and the mobilization of his supporters at the initial stage of social transformations into stable institutions, values, and practices that become the basis of national statehood in its inherent political forms.

Keywords: charisma, leadership, newly independent states, authoritarianism.

Постановка проблеми. В основі сучасного концепту харизматичного лідерства лежить поняття, запроваджене Максом Вебером у його основоположних соціологічних працях (зокрема, в дослідженні "Господарство і суспільство" та "Лекціях про призначення"). Під харизмою Вебер розумів такий статус особи в соціумі чи в групі, коли оточуючі визнають її надзвичайні і при цьому особливо цінні для суспільства якості та здібності та надають на цій підставі необмежений кредит довіри їй / його лідерству [Weber, 1947, p. 328].

Вебер залучає поняття харизми для опису специфічного виду легітимації влади, що будується на безумовній довірі до авторитету лідера та реалізовується в особливих умовах, коли інші способи суспільної самоорганізації не є можливими.

Інші два способи легітимації влади, які описує Вебер, засновані на стійкості традиційного урядування, що забезпечується відповідними інститутами, або на раціонально-правовій основі, що виникає внаслідок утвердження певних правил і цінностей, на які погоджується переважна більшість суспільства.

Суперечності і конфлікти в стабільних суспільствах розв'язуються на основі звернення до традицій і прецедентів або шляхом апеляції до узгоджених правових норм та пошуку раціональних рішень (зокрема, компромісних). Утім, такий спосіб розв'язання конфліктів і досягнення суспільних цілей не завжди буває доступним та ефективним. Зазвичай у кризових умовах люди втрачають довіру до інститутів, готові порушувати правила і шукають фантастичні пояснення та обґрунтування за браком раціональних. Виникає зачароване коле суспільної деградації, коли дисфункціональність інститутів і слабкість соціального порядку породжує низьку легітимність урядування. А слабкість влади призводить до подальшого розпаду соціальних зв'язків, втрати капіталу довіри і загальної деградації соціальної системи.

Саме за таких обставин включається механізм харизматичної легітимації, коли прийняття рішень і організація колективної волі делегується спільнотою певній особі, яка вважається "обраною" і за своїми характеристиками здатною впоратися з посталими перед спільнотою проблемами і завданнями.

Утім, згідно з веберівським підходом, успішне лідерство, окрім легітимності, також має базуватися на інших чотирьох факторах: звичаї, емоційні стосунки, матеріальна вигода та ідеалізм [Brecher, 2016, p. 227].

Сценарій переходу від кризового стану до стабілізації і процвітання практично у всіх відомих нам історичних сюжетах передбачає появу популярного лідера, здатного приймати і реалізовувати рішення цивілізаційного масштабу. Солон, Ашока, Юлій Цезар, Карл Великий, Джорж Вашингтон, Наполеон, Бісмарк, Ленін, Ататюрк – усі ці імена позначають кардинальні зміни в суспільствах, які стали можливими завдяки надзвичайним якостям лідерів і цілковитій довірі до їхніх слів і дій з боку спільноти.

Спільноти нових незалежних держав, що утворилися після розпаду СРСР у 1991 р., опинилися в ситуації, що мала всі ознаки зламу попередньої форми "соціального порядку" (Д. Норт) та відсутності усталеної нової форми "суспільного договору" (Ж.-Ж. Руссо). Таким чином, персоніфікація політики і поява авторитарних режимів, про які пишуть оглядачі і дослідники політології посткомунізму, є цілком закономірним і передбачуваним явищем. Однак ці процеси у відповідній літературі розглядаються переважно в контексті транзитологічних студій та теорії лідерства. Роль політичної харизми в становленні нових режимів і самих незалежних держав досліджена в студіях посткомунізму недостатньо і неповно.

Крім того, інтерес до феномену харизматичного лідерства на пострадянському просторі актуалізується також двома іншими дослідницькими напрямками, що домінують у сучасній політології. Це, по-перше, осмислення труднощів переходу до демократичного урядування і високі ризики

утвердження авторитарних режимів у незрілих демократіях [Linz & Stepan, 1996; Pfaff, 2002, p. 81]. А також, по-друге, активне вивчення явища новітнього попупізму [McDonnell, 2016; Sandri, Seddone, & Venturino, 2019; Barisione, 2023], що зачіпає останнім часом не лише країни, які перебувають на шляху становлення державності і демократичних інститутів, але й розвинуті ліберальні демократії, що мають давні традиції раціональної та відповідальної політичної поведінки своїх еліт і лідерів.

Як зауважують сучасні дослідники, "теоретичний зв'язок між попупізмом і харизмою, коли остання звільняється від суто особистого виміру, може пролити світло на майбутні дослідження нестабільних взаємовідносин між сучасними демократіями та авторитаризмами" [Barisione, 2023, p. 552].

Сучасна теорія політичної харизми. Суспільна перетворювальна функція харизматичного лідерства стала однією з центральних тем для послідовників т. зв. функціонального підходу в теорії харизми, започаткованого Толкотом Парсонсом у коментарях до праць Вебера [Weber, 1947].

Представниками функціональної школи, зокрема, осмислюється роль харизматичної легітимації в перехідні, кризові періоди [Friedland, 1964; Shils, 1965; Tucker, 1968; House, 1977; Willner, 1984; Howell and Frost, 1989; Lindholm, 1990; Madsen & Snow, 1991; Camic, 1980; Eatwell, 2006; Derman, 2012]. У політичній науці кінця ХХ ст. утверджується думка, що харизматичний лідер бере на себе місію "прориву в майбутнє", оскільки він має уявлення про напрям суспільного розвитку, володіє загостреним відчуттям потреб часу, надихає і мобілізує маси для здійснення відповідних трансформацій та колективних учинків. Ця візіонерська місія лідера лежить в основі його зв'язку з послідовниками. Вони розглядають харизматичного лідера як надзвичайну людину, мають беззаперечну довіру до його / її слів, безвідмовно виконують його / її директиви, емоційно прив'язані до лідера [Willner, 1984, p. 8].

За цією ж логікою поняття харизми операціоналізується і в межах теорії модернізації [Schweitzer, 1984; Bensman & Givant, 1986]. Харизматична функція виступає рушійною силою перемін під час переходу від традиційного суспільства до модерної нації і держави, заснованої на включеності мас у політичне життя, їх участі в реалізації великих суспільних проєктів (ідеологій), поширенні спільної національної ідентичності, розвитку інституту громадської думки тощо.

Дотримуючись концепції Вебера, Едвард Шилз визначає функцію харизми в тому, щоб створити для мас ціннісну та мотиваційну основу для переходу від традиційної до раціонально-легальної влади, що необхідно коли створюється нова державність [Shils, 1965].

В умовах, коли потреба модернізаційного переходу назріла, харизматичний лідер та його команда генерує ту легітимність, якої відчутно бракує державі та існуючим соціальним інститутам. Персональна довіра до лідера дозволяє вибудувати на новій основі принципи національної інтеграції, соціальний капітал, створити нові значущі символи спільності, запровадити нові стилі комунікації.

У міру того, як харизма вичерпується (рутинізується), підтримання цих засад суспільної організації перебирає на себе нова бюрократія, зокрема, партійний істеблішмент, сформований в умовах переходу, політична традиція та консолідована громадська думка [Pfaff, 2002, р. 98].

Застосування концепту харизматичного лідерства виявилось достатньо продуктивним для вивчення політичних біографій низки діячів минулого і сьогодення [Lepsius, 1986; Ibrahim & Wunsch, 2012; Brecher, 2016; Lee, 2018]. Прикметно, що у більшості випадків об'єктами уваги дослідників стали харизматичні постаті засновників нових держав або фундатори нових політичних систем.

На прикладі порівняння політичного лідерства Ганді і Неру в постколоніальній Індії Міхаель Бречер наголошує на принциповій відмінності між лідерством і владою над масами. У цьому контексті він зауважує, що обидва фундатори нової індійської державності мали величезну владу над індійським народом завдяки харизмі: Ганді був наділений харизматичною владою, Неру – харизматичним лідерством [Brecher, 2016, р. 229]. При цьому, харизму Неру дослідник відносить до типу так званої "похідної харизми", що залишилася у спадок від близькості її носія до справді харизматичного лідера (цей тип харизми описує, зокрема, Віллнер [Willner, 1984, р. 38]).

У своєму дослідженні політичного шляху Нельсона Мандели Еллеке Бемер наголошує на тому, що обставини і форми, в яких проявлялася харизма південноафриканського лідера, вказують скоріше на свідомо сформований ореол надзвичайної людини, ніж на "божественний дар", що є атрибутом традиційного розуміння харизми. Аргументуючи свою думку, дослідниця вказує на особливість публічної поведінки Мандели, зокрема його схильність до використання зовнішніх атрибутів, такий як прикметний одяг, як елементу постмодерністського перформансу. "Мандела із задоволенням використовував мову одягу як символ своєї політики," – зауважує Бемер [Boehmer, 2012, р. 162].

Порівнюючи політичний імідж нинішнього керівника КНР Сі Цзіньпіна з харизмою основоположника комуністичної китайської державності Мао Цзедун, Тоні Лі називає визначальними ознаками харизматичного лідерства інтелектуальну та емоційну індукцію. Екстравертний харизматичний лідер поширює назовні певні ідеї чи суспільну місію, що дозволяє йому утверджуватися на лідерських позиціях у колі однодумців і послідовників. При цьому в зоні впливу харизми політичного лідера формується бінарний ціннісний поділ (добро–зло, свої–чужі), морально-психологічна консолідація, поширюється пристрасне слідування колективним цілям і нехтування власними егоїстичними інтересами задля високих ідеалів [Lee, 2018, р. 477; див. також Antonakis et al., 2016].

Дослідження конкретних історичних прикладів харизматичного лідерства, здійснене низкою авторів у персональних та колективних дослідницьких проєктах, деталізують уявлення про умови харизматичної легітимації нових центрів влади.

Зокрема, Стівен Пфафф зауважує "разючі паралелі між Німеччиною після 1918 року та більшою частиною Східної Європи після 1989 року" [Pfaff, 2002, р. 99]. Відзначаючи зв'язок між націоналістичною мобілізацією та харизматичним лідерством, дослідник вказує, що обидві історичні ситуації сприяли некритичному прийняттю суспільством націоналістичних закликів та харизматичних рішень посеред політичної кризи, яка зруйнувала легітимність старого режиму. Особливо характерним такий хід подій є для нових незалежних держав, про що свідчить досвід Східної Європи і Балкан на рубежі 1980–1990 років, коли вони нерідко долали проблеми побудови державних інституцій та демократії за допомогою "харизматичного рішення".

Дослідники відзначають подібність тих способів, якими діяли при переході до демократії, Гавел у Чехії чи Валенса у Польщі [Tiryakian, 1995], з практиками інших, більш авторитарних посткомуністичних режимів [Banac, 1992; Pusic, 1994; Rakulski, 1995], а також постколоніальних диктаторів [Ake, 1966], які легітимізували своє правління в плебісцитарних та націоналістичних державно-політичних формах.

Мета і завдання. Метою цієї статті є розгляд методологічної і теоретичної постановки проблеми реалізації моделі харизматичного лідерства у нових незалежних державах, дослідження ключових підходів до його наукового вивчення і розв'язання, визначення логіки його еволюції в перехідних умовах. З цією метою буде розглянуто еволюцію харизматичного лідерства на пострадянському просторі, основні підходи до його вивчення у вітчизняній та пострадянській політології та соціології, а результати цього дослідження будуть застосовані для уточнення теоретичних засад вивчення політичної харизми в сучасних умовах.

У статті також буде визначено необхідні для реалізації харизматичного лідерства культурні та політичні умови трансформаційного періоду, що є продовженням авторського дослідження передумов демократичного вибору в нових незалежних державах, започаткованого в попередній публікації на цю тему [Розумний, 2024].

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній політології дискусії про роль харизматичного лідерства в сучасній політиці ведуться вже понад 20 років, адже саме з початку 2000 років ця проблематика опинилася в центрі уваги академічних студій. Актуалізація веберівської концепції відбулася не випадково, оскільки після першого десятиріччя досить хаотичних і різноспрямованих трансформацій на пострадянському просторі виникли передумови для стабілізації політичних режимів та національно-державних моделей. Роль лідерів у цих процесах була провідною.

Особливості трансформаційного періоду сформували запит на сильного лідера, який взяв би на себе відповідальність за визначення орієнтирів розвитку і за реалізацію відповідної політики у реальності. Тож цілком закономірно в більшості пострадянських країн початковий період незалежності пов'язаний з утвердженням інституту президентства. Приклад у цьому подали М. Горбачов,

який нетривалий час встиг побути Президентом СРСР, та Б. Єльцин, який сполучив традиції російської моноцентричної моделі влади з новим для народів колишньої імперії владним інститутом.

Історія посткомуністичних трансформацій підтверджує гіпотезу про визначальну роль персонального чинника в їх ініціюванні та здійсненні. Сама ідея реформування СРСР має виразну персоналістичну основу. Адже незважаючи на всі докази про об'єктивну і закономірну природу лібералізації радянської системи і навіть у контексті конспірологічних версій про її плановий демонтаж виконавцями замовлення Заходу, незаперечно важливою лишається роль Михайла Горбачова, останнього Генерального секретаря ЦК КПРС, який висунув концепт "перебудови", спираючись переважно на свої власні інтуїтивні відчуття того, що є благом і перспективою для очолюваної ним країни і її народу.

Інверсія харизми Горбачова, який швидко втратив владу і зазнав нищівної критики за свою діяльність на батьківщині, не зняла тієї внутрішньої напруги в колективній психології та свідомості, що сформувала запит на неї. Тому громадська думка знайшла інший політичний об'єкт, на який поклала відповідальність і місію виходу з кризового стану. Новим носієм харизми як комплексу суспільних очікувань став лідер російських комуністів Борис Єльцин. Масштаб його харизматичного впливу вже певною мірою локалізувався в межах РФСР, а коло соціально-політичних завдань конкретизувалося в межах програми ліберальних реформ та декомунізації всіх сфер життя суспільства [Єльцин, 1990].

Харизматичність постаті Єльцина в цей період підтверджується не лише його власною поведінкою у вирішальні моменти (реакція на ГКЧП, переговори у Біловезькій Пущі, придушення опозиції в 1993 році), але й ставленням до нього членів команди та громадян. Керівник особистої охорони президента Росії згадує про вияви цього ставлення у своїх мемуарах. У найгостріший момент протистояння з ГКЧП до А. Коржакова підходили десятки незнайомих людей і "молили про одне: збережіть Бориса Миколайовича!" [Коржаков, 1997, с. 93]

Особливо виразним президентське домінування в новому суспільно-політичному контексті стало після силового розв'язання конфлікту 1993 року між президентом Б. Єльциним та опозиційною до нього коаліцією, представленою, зокрема, керівництвом парламенту РФ.

Надалі ця визначальна роль президента зберігається в нових незалежних країнах такою самою мірою, якою в них зберігають свою чинність традиції політичної культури посткомунізму та наскільки залишаються актуальними кризові детермінанти політичного процесу перехідного періоду [Батенко, 2000].

Більшість дослідників відзначають тенденцію до утворення авторитарних режимів на основі посилення президентської влади як провідну рису політичного процесу в пострадянських країнах. На цій основі в науковій літературі та публіцистиці витворилася навіть специфічна апологетика авторитаризму, що набув особливо значного поширення на рубежі сторіч. Прихильники ідеї авторитарного правління наголошували на його об'єктивній

зумовленості завданнями суспільного розвитку, а противники такого підходу визначали монополізацію влади як консервативний чинник, що перешкоджає процесам суспільно-політичного саморегулювання на конкурентній основі [Галкин та Красин, 1998; Сааданбеков, 2000; Рудич, 2007].

О. Білий відзначає спільні підходи, які в середині 1990-х років демонстрували президентські центри Росії і України щодо розв'язання проблеми своєї легітимності. Коментуючи запит Адміністрації президента на розробку теоретичних засад "національної ідеї", що виник у середині 1990-х років, науковець зазначає, що "навіть у часі збіглися замовлення адміністрації Єльцина і адміністрації Кучми створити „єдину неподільну” ідеологію, яка відіграла б роль консолідуючої сили", а, по суті, виготовити "нову міфологію зверхності", спрямовану на утвердження тих способів урядування, що виникли внаслідок стихійних аварійних імпровізацій старого апарату [Білий, 1997, с. 377].

Але саме в цей час траєкторії розвитку президентської моделі в Росії й Україні розходяться вже не просто на інституційному та політико-культурному рівні, як це відбулося в кризові 1993–1994 рр., але й на рівні логіки розвитку національних проєктів. Наявність чи відсутність харизматичного лідера відіграла в цьому розходженні одну з ключових ролей. Якщо для адміністрації Кучми, на думку О. Білого, потреба в ідеологічній легітимзації власної держави виникла внаслідок "вичерпання свого історичного ресурсу" ("дилетантськи організованою" його попередником Л. Кравчуком "українізації"), то в Росії нову доктрину національної державності вимагали на підтримку чи заміну "вичахлої" на той час харизми Б. Єльцина [Білий, 1997, с. 377–378]. Саме цю вимогу й задовольнив культ В. Путіна, що містить у собі елементи імперського реваншу, моноцентризму влади та ідеологічного фундаменталізму.

Опорою нової державної конструкції при цьому стали відновлені В. Путіним репресивні механізми, контроль режиму над економічними активами, а також інформаційним і культурним полем Росії. Це означає, що в російському варіанті харизматична легітимация нового ладу й нової державності розвивалася за класичним, описаним ще Вебером, сценарієм т. зв. рутинізації. Суспільну мотивацію, яку на початку створює харизма лідера, надалі підтримує заснований на основі особистої відданості апарат та зафіксовані у вигляді ідеологічних концептів цінності та принципи, які цим лідером проголошуються.

Те, що така модель може виявитися дієвою і життєздатною в політичній перспективі, ще раніше засвідчив досвід правлячого режиму Білорусі. Рутинізована харизма О. Лукашенка була вчасно і дуже послідовно підтримана системою централізованого управління та уніфікованою ідеологічною доктриною, що в підсумку дало досить стійку політичну конструкцію. Згодом уже в Росії цим самим методом скористалася команда В. Путіна, що дає підстави констатувати використання механізмів рутинізованої харизми політичного лідера як основи легітимності монополізованої системи влади в нових незалежних державах.

Аналізуючи особливості становлення інституту президентства на пострадянському просторі, дослідниця М. Кармазіна в середині 2000-

х років звертала увагу, зокрема, на те, що більшість президентів країн СНД володіла владними повноваженнями, не санкціонованими демократичними процедурами (наводяться приклади президентів Білорусі О. Лукашенка, Туркменістану С. Ніязова, Азербайджану Г. Алієва, Молдови В. Вороніна, а також вказується на маніпулятивний характер виборчих кампаній Б. Єльцина 1996 року та Л. Кучми 1999 р.). Інша особливість політичної культури національного лідерства в умовах посткомунізму означена як тенденція до передачі влади від авторитарного президента до його наступника, так би мовити, у спадок [Кармазіна, 2005, с. 30–31].

Г. Зеленько визнає, що гіпертрофія виконавчої влади, зосередженої передовсім у руках президента, створює "загрозу згортання демократизації", однак при цьому вважає, що "домінування інституту президентства або глави уряду створює можливості для швидшого, а часто й раціональнішого прийняття стратегічних для держави рішень" [Зеленько, 2006, с. 141].

Трансформаційні процеси на пострадянському просторі актуалізували дискусії про роль і форми харизматичного лідерства і в західній політології. По-новому поставити питання про суспільні корені та сучасні форми харизматичного лідерства на матеріалі країн СНД спробували учасники соціологічного проєкту, ініційованого Міжнародною асоціацією сприяння співробітництву з ученими нових незалежних держав на території колишнього Радянського Союзу (2000–2002 рр.). Методологічне керівництво проєктом здійснював професор Батського університету (Велика Британія) Роджер Ітвел.

У межах цього проєкту вчені трьох країн – Росії, України та Білорусі – провели спеціальні соціологічні опитування з метою виявлення спільних та відмінних рис харизматичної легітимації в політичних реаліях кожної з держав.

Російська група дослідників за результатами свого опитування, передовсім, намагалася встановити кореляцію між культурно-психологічною готовністю пересічних росіян до сприйняття сильного лідера, їх очікуваннями суспільно-політичних змін та сприйняттям президента В. Путіна на початковому етапі його правління [Туманов и др., 2003, с. 21]. Ці тенденції група дослідників намагалася встановити на основі характеристик, яким респонденти віддавали перевагу, характеризуючи найвідоміших на той час російських політиків, – В. Жириновського, Г. Явлінського, Г. Зюганова.

Зберігає свою важливість висновок російських учених про те, що голосування за кандидатуру В. Путіна на президентських виборах 2000 року відображало бажання "бачити на чолі Росії не „царя” ... і не „вождя”, а керівника дієздатної влади, влади чіткої, послідовної та результативної" [Туманов и др., 2003, с. 26].

Однак уже на початковому етапі свого президентства В. Путін, за результатами опитування, впевнено випереджав у боротьбі за симпатії виборців своїх конкурентів Г. Зюганова і Г. Явлінського саме за критерієм персональної харизматичності. У підсумку, російські дослідники констатують суперечність між "орієнтацією на раціонального, прагматичного лідера і міфотворчістю"

в настроях більшості росіян, у чому вони бачать "зіткнення двох базових соціокультурних шарів свідомості", яке може "розвиватися за дуже складною траєкторією" [Туманов и др., 2003, с. 27–28].

Як засвідчили події наступних років, траєкторія розвитку образу В. Путіна в сприйнятті росіян визначалася логікою т. зв. інституціональної харизми, для якої в російському культурному контексті та інституційному дизайні російської влади були всі необхідні передумови.

Стиль керівництва Володимира Путіна виявився адекватним не стільки розрахункам громадян на раціонального і прагматичного державного менеджера, як це декларувалося російськими інтелектуалами на початку його правління, скільки очікуванням "сильної руки", здатної "навести порядок" у країні та змусити усіх навколо "поважати" (в значенні – боятися) Росію. Очевидно, що В. Путін став найпопулярнішим російським політиком не через якісь свої особисті надзвичайні якості, а тому, що став виразником думок і соціального самопочуття мільйонів росіян. Але, в той же час, він зумів піднятися над спільнотою співвітчизників на ту висоту недосяжності влади, яка санкціонована російською суспільно-політичною традицією.

Іншу траєкторію розвитку лідерського образу демонструє політичне сходження Олександра Лукашенка в *Білорусі*. Місцеві соціологи на чолі з професором Д. Ротманом наголошували, що вже в перебігу виборчої кампанії 1994 року показник харизматичності О. Лукашенка був на порядок вищим від аналогічних показників його конкурентів. З цього висновується, що "харизматична складова передвиборчої кампанії відіграла визначальну роль" у перемозі політика, який і через десятиріччя після свого електорального тріумфу зберігав не менше 70% підтримки населення своєї країни [Ротман и др., 2003, с. 34].

Політичний феномен О. Лукашенка привертає увагу дослідників, передовсім, як приклад ефективної макіавеллівської стратегії і тактики здобуття влади та її утримання, зокрема, в частині використання елементів харизматичної легітимації [Ультыонк, 1997; Потехін, 1998; Батенко, 2000]. Звертає на себе увагу, зокрема, специфічна риторика президента Білорусі, яка впродовж десятиріч формувє його імідж "батька нації".

Феномен стабільної багаторічної підтримки О. Лукашенка в Білорусі дає привід дослідниками стверджувати, мовляв, за умов неспроможності опозиції та низького рівня політичної культури населення "харизма притаманна" зберігається і посилюється за рахунок "харизми створеної", до формування якої долучилися політичний клас і масмедіа [Ротман и др., 2003, с. 36].

Ці висновки білоруських учених доречно спроєктувати на міркування Вебера щодо феномену "рутинізації" харизми та ролі оточення лідера у підтриманні його образу. Очевидно, що саме завдяки дуже жорсткому контролю свого оточення і репресивному характеру політичного режиму президентові Білорусі вдавалося тривалий час підтримувати легітимність своєї влади не лише силовими, але й політичними та інформаційними засобами.

Окрім того, що президент Білорусі одним з перших використав механізми традиційної легітимації, спираючись на пострадянські стереотипи й очікування

населення країни, він деяким час асоціювався і з новим політико-ідеологічним явищем – білоруською державницькою ідеєю та специфічним білоруським автономістичним патріотизмом. Творення нових політико-культурних, ціннісних і символічних форм у політиці – це, безперечно, пріоритет харизматичних лідерів.

Прикметно, що остаточна втрата публічним образом О. Лукашенка ознак харизматичності та перехід його режиму до відверто диктаторського стилю відбувається на тлі відмови в Білорусі від національно-державної суб'єктності та повного політичного та ідеологічного підпорядкування Москві.

Запит на харизматичне лідерство є однією з базових характеристик **українського** державотворчого періоду 1990–2000 років. Кризові умови початку 1990-х, виклики і сподівання, пов'язані з проголошенням незалежності України, сформували певний комплекс очікувань, які проєктувалися на кожного, хто опинявся біля центру влади в Києві.

Фокусом нової політичної суб'єктності в цей час стає інститут президентства. Тож не дивно, що атрибутика харизматичного лідерства актуалізується навколо першого президента Леоніда Кравчука, по суті, з перших днів його правління [Іванченко, 1992]. Наповнення образу керівника держави лідерськими рисами, відповідними тому масштабу історичних завдань, які постали перед Україною, відбувалося в команді Л. Кравчука усвідомлено і цілеспрямовано. Ознаки формування персональної політичної міфології, що є необхідним елементом харизматичної легітимності, бачимо в першому біографічному романі, присвяченому вітчизняному політику пострадянської доби [Чемерис, 1994].

Однак особистісного ресурсу колишнього секретаря ЦК КПУ не вистачило для виконання історичних місій, що потребували справжньої, а не сконструйованої харизми. Ознаками такої харизми є, зокрема, фанатична відданість своїй ідеї та місії, готовність до самопожертви, здатність вести за собою людей через усі сумніви, перешкоди і розчарування. Зіткнувшись із соціально-економічною кризою 1993–1994 років та відчуваючи потенційну втрату політичної підтримки у разі її продовження, Л. Кравчук, по суті, добровільно передав керівництво державою більш рішучому претенденту.

При цьому соратники першого президента незалежної України і після його відставки та поразки на позачергових президентських виборах 1994 року продовжили свої зусилля з наповнення політичного іміджу Л. Кравчука харизматичними рисами. Близькі до адміністрації Л. Кравчука політологи М. Михальченко та В. Андрущенко висунули тезу про Л. Кравчука як "духовного лідера українського народу" [Михальченко та Андрущенко, 1996, с. 82]. Втім, подальша еволюція образу першого президента пішла за зовсім іншою траєкторією, багато в чому схожою з долею Михайла Горбачова.

Загалом, політична історія України 1991–2024 років постає як безперервний процес суспільних очікувань на харизматичне лідерство та розчарувань практикою використання черговим претендентом здобутих владних повноважень. Цикли "несправдженої" харизматичної легітимації накладаються

на кризові процеси, позначені болісними соціальними, економічними, політичними трансформаціями, а з 2014 року й необхідністю протистояти зовнішній агресії.

Підвищений запит на харизматичне лідерство спостерігаємо в публічному просторі України з другої половини 1990-х років. Зокрема, очікування приходу в українську політику харизматичного лідера для одних бажаного, для інших – загрозового, спонукали до відповідних рефлексій вітчизняних інтелектуалів [Кухта та Теплоухова, 1996; Шарварок, 1998; Зущик та ін., 1999; *Харизма і демократія*, 1999; Головинський, 2000; Попок, 2001; Кузнецова, 2002]. Вакансія національного лідера стала особливо помітною в умовах дискредитації інституційної харизми чинного на той час президента Леоніда Кучми.

За цих умов виник суспільний запит на яскраве публічне лідерство, відповіддю на який стала персоніфікація політичного простору. З кінця 1990-х років в Україні відбувається перехід на лідерські принципи формування і діяльності партій, відповідна перебудова і технологічний супровід виборчих кампаній, фокусування на особистостях провідних політиків уваги ЗМІ тощо.

Продуктом цих політичних технологій стали публічні іміджі українських топполітиків, які ставали президентами країни або претендували на вищий державний пост. Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Віктор Янукович, Володимир Зеленський у різний час і в різних обставинах "приміряли" на себе модель харизматичного лідерства в Україні, але навіть після здобуття владних повноважень ці політики не реалізовували функціонал харизматичної моделі легітимації влади в класичному варіанті. Досить швидко атрибути їхньої харизматичності втрачали свою силу або ставала очевидною їхня штучність.

Слід визнати, що в умовах конкурентної політики, що розвивається за ринковими принципами, харизматична "місія" стає привабливою "упаковкою" для політичного товару, який, зокрема, "продається" під час виборів. Політика, що розвивається за законами шоу-бізнесу, часто вдається до імітації харизми, використовуючи зовнішні її атрибути для досягнення короточасного медійного чи електорального ефекту. Очікування масами справжнього харизматичного лідерства та намагання "підробити" харизму численними претендентами на владні повноваження є органічною частиною існуючої системи попиту-пропозиції на політичному ринку, що має вже досить тривалу історію вивчення [Glassman, 1975; Falco, 2010].

На думку дослідниці виборчих технологій Л. Кочубей, елементи штучної харизматичності виникають здебільшого як результат застосування технології "штучно створених ситуацій". Відбувається імітація харизматичного ефекту в локальному просторі підготовленої політичної акції: "Уміло організовані мітинги та зустрічі з виборцями включають механізм психічної індукції, коли громадськість у часових межах заданої програми сприймає і репродукує ті політичні істини, які виголошує лідер" [Кочубей, 2006, с. 185]. Електронні медіа мають можливість посилювати та транслювати цей ефект на значно ширшу аудиторію. Але в будь-якому разі цей ефект не може бути тривким без відповідної суспільно-політичної дії.

Деякі автори намагаються відмежувати поняття харизми від імітаційних практик, вважаючи харизму явищем принципово "антитехнологічним". Такий підхід заснований на тому аргументі, що дії і рішення справжнього харизматичного лідера в політиці неможливо не лише запрограмувати, але навіть і передбачити [Покальчук, 2002]. Однак практика сучасних публічних комунікацій демонструє впевнену перемогу технологій над імпрровізаціями та "штучності" над "органічністю".

Водночас, на нашу думку, було б помилкою розглядати сценарії реалізації харизматичного лідерства ізольовано від питання про зміст суспільних очікувань та конкретний "порядок денний", що стоїть перед спільнотою в певний момент її історичного буття.

Важливою детермінантою успіху національного лідера в посткомуністичному світі стала відповідність пропонованої ним моделі ідентичності інституційному дизайну політичної системи, в межах якої він / вона діє, культурним передумовам та реальним завданням, які постали перед спільнотою в процесі її самоорганізації. Спільною рисою національних лідерів пострадянського простору є те, що вони, в тій чи іншій формі, мусили дати "нову версію" ідентичності для своїх народів.

Власне цією здатністю сформулювати і особистим прикладом представити ту модель ідентичності, яка є найбільш адекватною конкретній ситуації певної спільноти, її очікуванням, надіям та інстинктивним преференціям здебільшого і вимірюється успіх політичного лідерства та міра харизматичності його носія. Яскраво вираженими ці якості були, зокрема, у лідерів "кольорових революцій" 2003–2004 рр. Міхеїла Саакашвілі в Грузії та Віктора Ющенка в Україні, які стали президентами своїх країн на хвилі всенародного піднесення.

Висновки. Перехідний період у нових незалежних державах породжує значний запит на харизматичне лідерство, що має на меті в прискореному режимі подолати інституційну невизначеність та світоглядну амбівалентність суспільства. Харизматична легітимація в цій ситуації утверджує загально-визнаний вектор розвитку та його світоглядну основу, формує легітимний центр влади, приводить до часткової або повної заміни еліти.

Харизма національного лідера за цих умов відображає віру суспільства в цінності та цілі, які ним проголошуються, а також у ті заходи і засоби, які застосовуються для організації державного життя і розв'язання ключових проблем національного становлення. Харизма лідера виявляється в упевненості у власних силах та власній місії, а про визнання її суспільством свідчить безумовна довіра до лідера та уявлення про його надзвичайні здібності та успішність.

Сприятливим чинником для появи харизматичної пропозиції є персоніфікація політики, що в умовах незрілості суспільства та еліти стає полем суперництва особистостей, а не програм чи ідеологій. Водночас, загострення політичної конкуренції та перехід політики на ринкові принципи функціонування

призводить до поширення явища псевдохаризми, що стає елементом політичної технології.

За умов більш стабільного розвитку політичних систем нових незалежних держав зазвичай утверджується т. зв. інституційна харизма. Вона формується тоді, коли вже саме розміщення політичної фігури на вершині владної піраміди може додати її образу харизматичності у сприйнятті масою. На цій особливості політичного лідерства побудовані технології конструювання харизматичного образу, які ми бачимо, зокрема, у своєму наймасштабнішому втіленні в діяльності команди В. Путіна, а також в інших лідерських політичних проектах на пострадянському просторі.

У більшості випадків саме персону президента стає на пострадянському просторі символом соціокультурних змін та центром прийняття і реалізації відповідних доленосних для нації рішень. Цінності, здатні консолідувати суспільство, вивести його членів зі стану соціальної аномії не стільки успадковуються від попереднього "культурного рівня", скільки навіюються безпосереднім контактом з психічною реальністю лідера. Здатність до такої ціннісно-емоційної індукції є тією рисою, що відрізняє харизматичного лідера.

Очевидно, що прийняття і реалізація важливих рішень національним лідером безпосередньо пов'язані з його суспільною легітимністю, а тому насправді кардинальні зміни в житті своїх народів здатні лише політики, наділені якщо не класичною формою харизми, то принаймні її послабленою модифікацією.

Світоглядні засади і стилістика, які обираються при цьому, можуть кардинально відрізнитися, залежно від національних традицій, масштабів країни, темпераменту і навіть економічних чинників державного розвитку. У довгостроковій перспективі ці особливості політичної персоніфікації впливають на сам образ національної державності, стаючи складовою частиною національної ідентичності. Сучасний стереотипний образ білоруса так чи інакше перебуває під впливом проєкції персони О. Лукашенка, на колективну ідентичність туркмен вплинув період правління С. Ніязова, незважаючи на всю суперечливість сприйняття особи М. Саакашвілі в Грузії, його вплив на національну ментальність і політичну культуру власного народу лишається незаперечним.

У цьому поєднанні інституційних, світоглядно-культурних та психологічних чинників особистість лідера відіграє цементуючу і формотворчу роль. За одних умов цій ролі більше відповідає класичне харизматичне лідерство, і тоді виникає запит на відповідну особистість. За інших умов більш ефективним є "іконне" лідерство, що дозволяє доповнювати елементи харизматичної легітимації традиційними та раціональними мотиваціями.

Важливою обставиною реалізації особистої харизми політика в практичній площині є інституційна трансформація держави, що здійснюється під впливом його авторитету. Особливо актуальною ця проблема стає в умовах становлення нових національних держав.

У процесі становлення національної державності **нормативно-регулятивна** складова формується разом з основними елементами політичного дизайну і фіксує їхній стан та механізми функціонування, що сформувалися внаслідок сукупної дії динамічних чинників – політичної конкуренції, боротьби ідей та світоглядних уявлень, компромісів і консенсусів з приводу пропонованих принципів і норм суспільного співжиття.

На етапі рутинізації харизми правлячий режим, який монополізував владні ресурси, залучає додаткові інструменти своєї легітимності. Зазвичай ідеться про зміни до конституції, якими скасовується обмеження на кількість термінів президентства, встановлення довічного президентства тощо. Коли харизма діє вповні, вона вимагає, скоріше, зняття регулятивних обмежень, ніж регламентації владних повноважень її носія.

Дещо меншу міру інертності, а отже, й більшу операціональність виявляє **інституційна** складова політичної системи. Створення нових органів управління, виникнення привілейованих груп послідовників, нові механізми і традиції управління супроводжують, як правило, процес встановлення харизматичного панування.

Слід зауважити, що нормативні й інституційні інновації є досить доказовими щодо явища харизми, але вони лише фіксують її дію на суспільство. Натомість світоглядні і психологічні зміни відображають сутність харизматичної дії, але при цьому їх досить важко з очевидністю встановити й виокремити в сукупності явищ колективної свідомості. Більш чи менш доказовими у цьому сенсі можуть бути лише дані опитувань громадської думки та виявлення знакових елементів дискурсу.

Але саме по собі явище харизми як ефект особливого типу стосунків між лідером, його групою послідовників та загалом виникає і утверджується передовсім у сфері **суспільної комунікації**. Саме в інформаційно-комунікативній площині зароджується феномен довіри до політика і його місії, уявлення про особливі якості людини і її здатність упоратися з суспільно-історичним викликом, який постав перед спільнотою.

Загалом, досвід харизматичної легітимації влади в нових незалежних державах, що утворилися після розпаду СРСР, демонструє, що політична харизма може розвиватися в площині практичної політики за трьома сценаріями:

А) Занепад і дискредитація харизматичного лідерства, яке не дістало свого інституційного оформлення та не перейшло в етап рутинізації, що супроводжується закоріненням відповідних цінностей, практик, символів та політичних ритуалів у повсякденне політичне життя спільноти. "Розчарування" в харизматичних лідерах за цих умов є цілком закономірним явищем на тлі інституційного та світоглядного хаосу і зростаючої конфліктності, яких не вдалося подолати авторитетом влади. Найбільш яскравими прикладами тут є політичні фігури Ющенка та Саакашвілі.

Б) Утвердження стійкого політичного режиму, більшою чи меншою мірою авторитарного, у випадку успішної рутинізації та консолідації владних інститутів

навіть слабкі харизми очільників держави мають властивість перетворюватися на стійкі підстави легітимності не лише самого лідера, але й очолюваної ним держави (Лукашенко, Путін, Назарбаєв, Алієв та ін.).

В) Спроба авторитарної монополізації влади, що здійснюється за умов відсутності необхідних особистих якостей чи соціально-політичних передумов для реалізації харизматичної моделі (В. Янукович), що призводить до подальшої дестабілізації та втрати контролю над суспільно-політичною ситуацією з боку держави, а відтак наближає її до статусу failed state.

Перспективи подальших досліджень. Найбільш суперечливим аспектом теорії харизматичного лідерства в політичній сфері залишається питання про його обумовленість специфічним суспільним запитом, що виникає в умовах кризи або переходу до нової державно-політичної форми. Супутньою проблемою також залишається питання про критерії відповідності потенційного лідера цьому запиту.

Подальше дослідження цих проблем вважаємо перспективним у напрямі компаративістики, а також шляхом залучення додаткових даних зі сфер соціології та соціальної психології.

Логічним продовженням компаративних студій політичної культури посткомунізму є виявлення специфічних рис та обставин розвитку нових незалежних держав у контексті формування "запиту" на харизматичне лідерство. Необхідно встановити чинники, які сприяють реалізації такої форми політичної дії, і ті, які перешкоджають цьому.

Можна висловити припущення, що у цьому вимірі посткомуністичні суспільства суттєво відрізняються, оскільки вступають в дію соціокультурні детермінанти, закорінені в більш глибокі шари колективної свідомості та психології, ніж ті, що були засвоєні на спільному досвіді перебування в СРСР. Вирішального значення тут набувають риси національного характеру, специфіка історичного досвіду та засвоєні протягом минулих сторіч спільнотою форми і принципи суспільної самоорганізації. Очевидно, що за цими критеріями ситуація в Росії, Грузії, Україні чи Туркменістані може кардинально відрізнятися.

Бібліографічні посилання

- Батенко, Т. (2000). *Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі)*. Львів: Кальварія.
- Білий, О. (1997). Ідея суверенітету і стратегії урядування. В *Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби* (с. 373–389). Київ: Політична думка.
- Галкин, А. А., & Красин, Ю. А. (1998). *Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития*. Москва: Весь мир.
- Головинський, К. (2000). Харизма та лідерство в умовах кризи. *Людина і політика*, 6, 8–10.
- Ельцин, Б. Н. (1990). *Исповедь на заданную тему*. Вильнюс: Балтикон.
- Зеленько, Г. (2006). Контексти політичного лідерства на пострадянському просторі. *Політичний менеджмент*, Спеціальний випуск, 136–146.

- Зущик, Ю. М., Кривошеєнко, Д. В., & Яблонський, В. М. (1999). *Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні*. Київ: Альтерпрес.
- Іванченко, Р. (1992). *Україна від Кия до Кравчука*. Київ: Український письменник.
- Кармазіна, М. (2005). Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991–2004 рр.). *Політичний менеджмент*, 3, 28–41.
- Коржаков, А. (1997). *Борис Ельцин: от рассвета до заката*. Москва: Интербук.
- Кочубей, Л. (2006). Політичне лідерство і PR-діяльність. *Політичний менеджмент, Спеціальний випуск*, 183–190.
- Кузнецова, С. В. (2002). *Політичне лідерство: сутність та механізми формування в Україні* (Автореф. дис... канд. політ. наук). Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ.
- Кухта, Б., & Теплоухова, Н. (1996). *Політичні еліти і лідери* (2-ге видання). Львів: Кальварія.
- Михальченко, Н. И., & Андрущенко, В. П. (1996). *Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995*. Киев: Украинский центр духовной культуры.
- Покальчук, О. (2002). Психологічні помилки політичного лідера. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*, 6(9), 208–215.
- Попок, А. А. (2001). *Коли превалюють амбіції лідерів, програє Українська держава*. Київ.
- Потехін, О. (1998). Білоруська модифікація суспільно-політичного розвитку. *Політична думка*, 14, 85–95.
- Розумний, М. М. (2024). Передумови демократичного вибору в нових незалежних державах. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 22. "Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін"* (Том 22), 36, 5–17.
- Ротман, Д. Г., Веремеева, Н. П., Левицкая, И. В., & Правдивец, В. В. (2003). Белорусский вариант харизмы. *Социологические исследования*, 3, 20–28.
- Рудич, Ф. (2007). Політичне лідерство в країнах Центральної і Східної Європи. *Політичний менеджмент, Спеціальний випуск*, 4–15.
- Сааданбеков, Ж. С. (2000). *Сумерки авторитаризма: закат или рассвет?* Киев: Ника-центр.
- Туманов, С. В., Гаспарашвили, А. Т., & Митева, Л. Д. (2003). Политическое харизматическое лидерство в России: мифы и реалии. *Социологические исследования*, 3, 20–28.
- Ультыонов, Г. (1997). Олександр Лукашенко: влада від Бога чи чортик з тавлінки. *Нова хвиля*, 1, 14–16.
- Харизма і демократія: європейські традиції та українські реалії*. (1999). Політична думка, 16.
- Чемерис, В. Л. (1994). *Президент: Роман-есе*. Київ: Видавництво СП "Свенас".
- Шарварок, О. (1998). Три гердани на одне чоло (Роздуми про національного героя). *Політична думка*, 12, 110–117.
- Ake, C. (1966). Charismatic Legitimation and Political Integration. *Comparative Studies in Society and History*, 9(1), 1–13.

- Antonakis, J., Bastardo, N., Jacquart, P., & Shamir, B. (2016). Charisma: An ill-defined and ill-measured gift. *Annual Review of Organizational and Organizational Behavior*, 3, 293–319.
- Banac, I. (1992). Post-Communism as Post-Yugoslavism: The Yugoslav Non-Revolutions of 1989–1990. In *Eastern Europe in Revolution* (p. 168–187). Cornell University Press.
- Barisione, M. (2023). Reviving Metapersonal Charisma in Max Weber. *Political Theory*, 51(3), 530–555.
- Bensman, J., & Givant, M. (1986). Charisma and modernity. In Glassman, R. M., & Swatos, Jr. W. H. (Eds.). *Charisma, History and Social Structure*. New York.
- Boehmer, E. (2012). Madiba magic. Nelson Mandela's charisma. In Ibrahim, V. & Wunsch, M. (Eds.). *Political Leadership, Nations and Charisma* (p. 159–168). Taylor & Francis Group.
- Brecher, M. (2016). *Political Leadership and Charisma. Nehru, Ben-Gurion, and Other 20th Century Political Leaders: Intellectual Odyssey I*. Montreal: Palgrave Macmillan.
- Camic, C. (1980). Charisma: Its Variety, Preconditions and Consequences. *Sociological Inquiry*, 50(1), 5–23.
- Derman, J. (2012). *Max Weber in Politics and Social Thought: From Charisma to Canonization*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Eatwell, R. (2006). The Concept and Theory of Charismatic Leadership. In A. C. Pinto, R. Eatwell, & S. U. Larsen (Eds.). *Charisma and Fascism in Interwar Europe* (pp. 3–18). Taylor & Francis.
- Falco, R. (2010). *Charisma and Myth*. New York: Continuum International Publishing.
- Friedland, W. H. (1964). For a Sociological Concept of Charisma. *Social forces* (Vol. 43), 112, 18–26.
- Glassman, R. (1975). Legitimacy and manufactured charisma. *Social research* (Vol. 42), 4, 615–636.
- House, R. J. (1977). A 1976 theory of charismatic leadership. In J. G. Hunt, & L. L. Larson (Eds.). *Leadership: the cutting edge* (p. 76–106). Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Howell, J. M., & Frost, P. J. (1989). A laboratory study of charismatic leadership. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 43, 243–269.
- Ibrahim, V., & Wunsch, M. (Eds.). (2012). *Political Leadership, Nations and Charisma*. Taylor & Francis Group.
- Lee, T. C. (2018). Can Xi Jinping be the next Mao Zedong? Using the Big Five Model to Study Political Leadership. *Journal of Chinese Political Science / Association of Chinese Political Studies*, 23, 473–497.
- Lepsius, M. R. (1986). Charismatic Leadership: Max Weber's Model and Its Applicability to the Rule of Hitler. In C. F. Graumann & S. Moscovici (Eds.). *Changing Conceptions of Political Leadership*. New York.
- Lindholm, Ch. (1990). *Charisma*. New York: Columbia University Press.
- Linz, J. J. & Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University.
- Madsen, D., & Snow, P. G. (1991). *The Charismatic Bond: political behavior in time of crisis*. Cambridge: Harvard University Press, Mass.
- McDonnell, D. (2016). Populist leaders and coterie charisma. *Political Studies*, 64(3), 719–733.
- Pakulski, J. (1995). Mass Movements and Plebiscitary Democracy: Political Change in Central Eastern Europe. *International Sociology*, 10(4), 409–426.

- Pfaff, S. (2002). Nationalism, Charisma, and Plebiscitary Leadership: The Problem of Democratization in Max Weber's Political Sociology. *Sociological Inquiry* (Vol. 72), 1, Winter, 81–107.
- Pusic, V. (1994). Dictatorships with Democratic Legitimacy: Democracy versus Nation. *East European Politics and Societies*, 8(3), 383–401.
- Sandri, G., Seddone, A., & Venturino, F. (2019). When charisma is no longer enough. Insights on populist parties' leadership from the (Northern) League. *Polish Political Science Review / Polski Przegląd Politologiczny*, 7(1), 80–95.
- Schweitzer, A. (1984). *The Age of Charisma*. Chicago: Nelson-Hall.
- Shils, E. (1965). Charisma, order, and status. *American Sociological Review*, 30, 199–213.
- Tiryakian, E. (1995). Collective Effervescence, Social Change and Charisma: Durkheim, Weber and 1989. *International Sociology*, 10(3), 269–281.
- Tucker, R. C. (1968). The Theory of Charismatic Leadership. In D. A. Rustow (Ed.). *Philosophers, and Kings: Studies in Leadership, Daedalus*, 97(3), Summer, 731–756.
- Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization* / Trans. by Talcott Parsons. New York.
- Willner, A. R. (1984). *The Spellbinders: Charismatic Political Leadership*. New Haven, CT: Yale University Press.

References

- Ake, C. (1966). Charismatic Legitimation and Political Integration. *Comparative Studies in Society and History*, 9(1), 1–13.
- Antonakis, J., Bastardo, N., Jacquart, P., & Shamir, B. (2016). Charisma: An ill-defined and ill-measured gift. *Annual Review of Organizational and Organizational Behavior*, 3, 293–319.
- Banac, I. (1992). Post-Communism as Post-Yugoslavism: The Yugoslav Non-Revolution of 1989–1990. In *Eastern Europe in Revolution* (p. 168–187). Cornell University Press.
- Barisione, M. (2023). Reviving Metapersonal Charisma in Max Weber. *Political Theory*, 51(3), 530–555.
- Batenko, T. (2000). *Koroli SND: Portrety dvanadtsyaty prezydentiv (tendentsiyi ta zakonirnosti rozvytku v postradyans'komu prostori)* [Kings of the CIS: Portraits of twelve presidents (trends and patterns of development in the post-Soviet space)]. Lviv: Kal'variya [in Ukrainian].
- Bensman, J., & Givant, M. (1986). Charisma and modernity. In R. M. Glassman, & Swatos, Jr. W. H. (Eds.). *Charisma, History and Social Structure*. New York.
- Bilyy, O. (1997). Ideya suverenitetu i stratehiyi uryaduvannya. V *Demony myru ta bohy viyny. Sotsial'ni konflikty postkomunistychnoyi doby* (s. 373–389) [The idea of sovereignty and governance strategies. In Demons of peace and gods of war. Social conflicts of the post-communist era]. Kyiv: Politychna dumka [in Ukrainian].
- Boehmer, E. (2012). Madiba magic. Nelson Mandela's charisma. In Ibrahim, V. & Wunsch, M. (Eds.). *Political Leadership, Nations and Charisma* (p. 159–168). Taylor & Francis Group.

- Brecher, M. (2016). *Political Leadership and Charisma. Nehru, Ben-Gurion, and Other 20th Century Political Leaders: Intellectual Odyssey I*. Montreal: Palgrave Macmillan.
- Camic, C. (1980). Charisma: Its Variety, Preconditions and Consequences. *Sociological Inquiry*, 50(1), 5–23.
- Chemerys, V. L. (1994). *Prezydent: Roman-ese* [The President: A novel-essay]. Kyiv: Vydavnytstvo SP "Svenas" [in Ukrainian].
- Derman, J. (2012). *Max Weber in Politics and Social Thought: From Charisma to Canonization*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Eatwell, R. (2006). The Concept and Theory of Charismatic Leadership. In A. C. Pinto, R. Eatwell, & S. U. Larsen (Eds). *Charisma and Fascism in Interwar Europe* (p. 3–18). Taylor & Francis.
- El'tsyn, B. N. (1990). *Ispoved' na zadannuyu temu* [Confession on a given topic]. Vilnius: Baltykon [in Russian].
- Falco, R. (2010). *Charisma and Myth*. New York: Continuum International Publishing.
- Friedland, W. H. (1964). For a Sociological Concept of Charisma. *Social forces* (Vol. 43), 112, 18–26.
- Galkin, A. A., & Krasin, Y. A. (1998). *Rossiya na pereput'e. Avtorytaryzm yly demokratyya: varyanty razvytyya* [Russia at a crossroads. Authoritarianism or democracy: development options]. Moskva: Ves' mir [in Russian].
- Glassman, R. (1975). Legitimacy and manufactured charisma. *Social research* (Vol. 42), 4, 615–636.
- Holovyns'kyi, K. (2000). Kharyzma ta liderstvo v umovakh kryzy [Charisma and leadership in times of crisis]. *Lyudyna i polityka*, 6, 8–10 [in Ukrainian].
- House, R. J. (1977). A 1976 theory of charismatic leadership. In J. G. Hunt, & L. L. Larson (Eds). *Leadership: the cutting edge* (p. 76–106). Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Howell, J. M., & Frost, P. J. (1989). A laboratory study of charismatic leadership. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 43, 243–269.
- Ibrahim, V., & Wunsch, M. (Eds). (2012). *Political Leadership, Nations and Charisma*. Taylor & Francis Group.
- Ivanchenko, R. (1992). *Ukrayina vid Kyi do Kravchuka* [Ukraine from Kyi to Kravchuk]. Kyiv: Ukrayins'kyi pys'mennyk [in Ukrainian].
- Karmazina, M. (2005). Deyaki osoblyvosti prezydentstva na postradyans'komu prostori (1991–2004 rr.) [Some features of the presidency in the post-Soviet space (1991–2004)]. *Politychnyy menedzhment*, 3, 28–41 [in Ukrainian].
- Kharyzma i demokratiya: yevropeys'ki tradytsiyi ta ukrayins'ki realiyi* [Charisma and democracy: European traditions and Ukrainian realities]. (1999). *Politychna dumka*, 16 [in Ukrainian].
- Kochubey, L. (2006). Politychne liderstvo i PR-diyal'nist' [Political leadership and PR activities]. *Politychnyy menedzhment, Spetsial'nyy випуск*, 183–190 [in Ukrainian].
- Korzhakov, A. (1997). *Boris El'tsyn: ot rassveta do zakata* [Boris Yeltsin: from dawn to dusk]. Moskva: Interbuk [in Russian].

- Kukhta, B., & Teploukhova, N. (1996). *Politychni elity i lidery* (2-he vydannya) [Political elites and leaders (2nd edition)]. Lwiv: Kal'variya [in Ukrainian].
- Kuznetsova, S. V. (2002). *Politychne liderstvo: sutnist' ta mekhanizmy formuvannya v Ukrayini* (Avtoref. dys... kand. polit. nauk) [Political leadership: essence and mechanisms of formation in Ukraine (Author's dissertation... candidate of political sciences)]. Kyiv: Kyiv natsional'nyy un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv [in Ukrainian].
- Lee, T. C. (2018). Can Xi Jinping be the next Mao Zedong? Using the Big Five Model to Study Political Leadership. *Journal of Chinese Political Science / Association of Chinese Political Studies*, 23, 473–497.
- Lepsius, M. R. (1986). Charismatic Leadership: Max Weber's Model and Its Applicability to the Rule of Hitler. In C. F. Graumann & S. Moscovici (Eds.). *Changing Conceptions of Political Leadership*. New York.
- Lindholm, Ch. (1990). *Charisma*. New York: Columbia University Press.
- Linz, J. J., & Stepan A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University
- Madsen, D., & Snow, P. G. (1991). *The Charismatic Bond: political behavior in time of crisis*. Cambridge: Harvard University Press, Mass.
- McDonnell, D. (2016). Populist leaders and coterie charisma. *Political Studies*, 64(3), 719–733.
- Mykhal'chenko, N. Y., & Andrushchenko, V. P. (1996). *Belovezh'e. L. Kravchuk. Ukrayna 1991–1995* [Belovezhye. L. Kravchuk. Ukraine 1991–1995]. Kiev: Ukraynskyi tsentr dukhovnoy kul'tury [in Russian].
- Pakulski, J. (1995). Mass Movements and Plebiscitary Democracy: Political Change in Central Eastern Europe. *International Sociology*, 10(4), 409–426.
- Pfaff, S. (2002). Nationalism, Charisma, and Plebiscitary Leadership: The Problem of Democratization in Max Weber's Political Sociology. *Sociological Inquiry* (Vol. 72). 1, Winter, 81–107.
- Pokal'chuk, O. (2002). Psykholohichni pomylky politychnoho lidera [Psychological errors of a political leader]. *Naukovi studiyi z sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi*, 6(9), 208–215 [in Ukrainian].
- Popok, A. A. (2001). *Koly prevalyuyut' ambitsiyi lideriv, prohraye Ukrayins'ka derzhava* [When the ambitions of leaders prevail, the Ukrainian state loses]. Kyiv [in Ukrainian].
- Potyekhin, O. (1998). Bilorus'ka modyfikatsiya suspil'no-politychnoho rozvytku [Belarusian modification of socio-political development]. *Politychna dumka*, 14, 85–95 [in Ukrainian].
- Pusic, V. (1994). Dictatorships with Democratic Legitimacy: Democracy versus Nation. *East European Politics and Societies*, 8(3), 383–401.
- Rotman, D. H., Veremeeva, N. P., Levitskaya, Y. V., & Pravdivets, V. V. (2003). Belorusskiy variant kharizmy [Belarusian variant of charisma]. *Sotsyologicheskkiye issledovaniya*, 3, 20–28 [in Russian].
- Rozumnyy, M. M. (2024). Peredumovy demokratychnoho vyboru v novykh nezaleznykh derzhavakh [Prerequisites of democratic choice in new independent states]. *Naukovyy*

chasopys Ukrayins'koho derzhavnoho universytetu imeni Mykhayla Drahomanova. Seriya 22. "Politychni nauky ta metodyky vykladannya sotsial'no-politychnykh dystsyplin" (Tom 22). 36, 5–17 [in Ukrainian].

- Rudych, F. (2007). Politychne liderstvo v krayinakh Tsentral'noyi i Skhidnoyi Yevropy [Political leadership in the countries of Central and Eastern Europe]. *Politychnyy menedzhment, Spetsial'nyy vypusk*, 4–15 [in Ukrainian].
- Saadanbekov, ZH. S. (2000). *Sumerky avtorytaryzma: zakat yly rassvet?* [Twilight of authoritarianism: sunset or dawn?]. Kiev: Nica-tsentr [in Russian].
- Sandri, G., Seddone, A., & Venturino, F. (2019). When charisma is no longer enough. Insights on populist parties' leadership from the (Northern) League. *Polish Political Science Review / Polski Przegląd Politologiczny*, 7(1), 80–95.
- Schweitzer, A. (1984). *The Age of Charisma*. Chicago: Nelson-Hall.
- Sharvarok, O. (1998). Try gerdany na odne cholo (Rozdumy pro natsional'noho heroya) [Three gerdans on one forehead (Reflections on a national hero)]. *Politychna dumka*, 12, 110–117 [in Ukrainian].
- Shils, E. (1965). Charisma, order, and status. *American Sociological Review*, 30, 199–213.
- Tiryakian, E. (1995). Collective Effervescence, Social Change and Charisma: Durkheim, Weber and 1989. *International Sociology*, 10(3), 269–281.
- Tucker, R. C. (1968). The Theory of Charismatic Leadership. In D. A. Rustow (Ed.). *Philosophers, and Kings: Studies in Leadership, Daedalus*, 97(3), Summer, 731–756.
- Tumanov, S. V., Hasparashvili, A. T., & Miteva, L. D. (2003). Politicheskoe kharizmatycheskoe liderstvo v Rossii: mify y realii [Political charismatic leadership in Russia: myths and realities]. *Sotsyologicheskiye issledovaniya*, 3, 20–28 [in Russian].
- Ulyt'onok, H. (1997). Oleksandr Lukashenko: vlada vid Boha chy chortyk z tavlynyky [Alexander Lukashenko: power from God or a devil from a tavlinka]. *Nova khvylya*, 1, 14–16 [in Ukrainian].
- Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization* / Trans. by Talcott Parsons. New York.
- Willner, A. R. (1984). *The Spellbinders: Charismatic Political Leadership*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Zelen'ko, H. (2006). Konteksty politychnoho liderstva na postradyans'komu prostori [Contexts of political leadership in the post-Soviet space]. *Politychnyy menedzhment, Spetsial'nyy vypusk*, 136–146 [in Ukrainian].
- Zushchuk, YU. M., Kryvosheyenko, D. V., & Yablons'kyi, V. M. (1999). *Fihury. Politychne liderstvo v suchasniy Ukrayini* [Figures. Political leadership in modern Ukraine]. Kyiv: Al'terpres [in Ukrainian].